

PAPER DETAILS

TITLE: "Demiri Biz Indirdik" Mealindeki Âyetin Yorumu Üzerine

AUTHORS: Zeki EKER

PAGES: 42-72

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2623132>

“Demiri Biz İndirdik” Mealindeki Âyetin Yorumu Üzerine

On the Interpretation of the Verse “We sent down Iron”

Zeki EKER

Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi Fen Fakültesi Uzay Bilimleri ve Teknolojileri Bölümü, Akdeniz University Faculty of Science Department of Space Sciences and Technologies, Antalya/Türkiye. eker@akdeniz.edu.tr, ORCID: [0000-0003-1883-6255](https://orcid.org/0000-0003-1883-6255)

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Research Article/Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi – Date Received	30 Ağustos/ August 2022
Kabul Tarihi – Date Accepted	27 November / Kasım 2022
Yayın Tarihi – Date Published	28 December / Aralık 2022
Yayın Sezonu	December / Aralık
Issue - Sayı	14

Atıf / Cite as: EKER, Zeki. ““Demiri Biz İndirdik” Mealindeki Âyetin Yorumu Üzerine”. *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi – Katre International Human Studies Journal* 14 (December/Aralık 2022), 41-71. <https://doi.org/10.53427/katre.1168677>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/katre/policy>

Published by İstanbul İlim ve Kültür Vakfı / Istanbul Foundation for Science and Culture, İstanbul, Türkiye.

CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) /
This is an open access article under the CC BY-NC license
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

“Demiri Biz İndirdik” Mealindeki Âyetin Yorumu Üzerine

Zeki EKER

Öz

Kur'an'da Hadîd Sûresi'nin 25. âyetinde “*enzelnâ el-hadîd*” ifadesi geçmektedir. Bu ifade literal anlamda “*demiri biz indirdik*” şeklinde tercüme edilmektedir. Bu araştırmamızın amacı “inzal = indirme” ifadesinin kastedilen anlamını tespit etmek, özellikle son asırlarda astrofizik biliminin ortaya koyduğu demirin önce yıldız çekirdeklerinde üretildiği, Güneş, Arz ve gezegenler inşaa edilirken diğer elementler ile birlikte yıldızlar arası ortamdan Güneş sistemine getirildiği, sonra ilkel Arz'ın bünyesindeki demirin ayrışma olayı ile Arz çekirdeğine indirildiği, daha sonra demirin düşen göktaşları vasıtasıyla yerkabuğuna tekrar yerleştirildiği, ayrıca rüzgârın çöl tozlarıyla gökyüzüne çıkardığı demirin yağmurla tekrar yeryüzüne indirilmesi anlamlarına işaret edip etmediğini ortaya koymaktır.

Belâgatın bir dalı olan beyân ilmine göre sözcükler konuldukları anlamda kullanılırsa buna hakikat; konuldukları anlamda kullanılmalarına bir mani olması sebebiyle başka bir anlamda kullanılırsa buna mecaz; konuldukları anlamda kullanılmasına bir mani olmamakla birlikte yine de başka bir anlamda kullanılırsa buna da kinaye denilmektedir. Mecazî kullanımlarda hakikat anlamını kastetmek mümkün olmaz. Kinayelerde ise asıl kastedilen anlamın yanı sıra az da olsa hakikat anlamını da kastetmek mümkündür. Kinayede her iki anlam birbirine zıt olmadığı gibi aralarında bir alaka da vardır. Zira kinayede aslen kastedilen anlam sözün hakikat anlamının lâzımı (gereği) olan bir mânâdır.

Müfessirler “inzal” anlamı konusunda genellikle iki görüşe yer vermişlerdir. Birinci görüş İbn Abbas'tan gelen bir rivayete dayanmaktadır. Hadis usûlü kriterlerine göre bir hayli zayıf olan bu rivayete göre Hz. Âdem yeryüzüne inerken örs, kerpeten ve çekiç gibi demirden yapılmış bazı aletlerle birlikte inmiştir. Bazı müfessirler âyetin bu mânaya delâlet edebileceğini belirtmişlerdir. Ancak âyetin anlamı genel olduğundan zayıf bir rivayetle onu dar bir anlama tahsis etmemin mümkün olamayacağı anlaşılmaktadır. İkinci görüşe göre “inzal”, “Allah'ın demiri insanlar bir nimet olarak vermesi” anlamına gelir. Nüzul döneminde demirin yerden çıktığı dikkate alınarak “inzal” kavramıyla demirin gökten indirilmesinin kastedilmiş olamayacağını dikkate alan müfessirlerin kahir ekseriyeti bu tabirin mecaz anlamında kullanılması gereği üzerinde durmuşlardır ve bu kavramı “Allah'ın demiri nimet olarak vermesi” şeklinde anlamışlardır. Son asır İslâm âlimlerinden Bediüzzaman Said Nursi'nin görüşü de bu yöndedir. Bu görüşte olanlar âyetin siyak-sibakına, Kur'an'da başka yerlerde geçen “inzal” kavramının hangi anlama geldiğine ve nüzul döneminde demirin yerden çıkarıldığı şeklindeki halk bilgisine dikkat etmişlerdir.

Son asırlarda astrofizik alanında yapılan araştırmalara göre demir ile ilgili dört farklı tarzda (Yıldızlardan Arz dâhil güneş sistemine, Arz bünyesinden çekirdeğe, Meteor ve meteoritler ile yer kabuğuna, atmosferde yağmurlar ile yeryüzüne) indiği tespit edilmiştir. Günümüzdeki bazı araştırmacılara göre “inzal” kavramıyla astrofizik ilminin ortaya koyduğu gibi demirin zikredilen yollarla hakikaten gökten inmesi kastedilmiştir. Astronomik ve jeolojik anlamda demirin

yeryüzüne inmesi bir gerçek olup “inzal” kavramının anlamıyla da uyuyor olsa bile, Kur’an’ın nazil olduğu dönemde Araplar bu gerçekliği bilmedikleri için âyetin böyle bir anlama delâlet etmesi mümkün görülmemiştir. Çünkü Kur’an’ın ilk muhatapları onlardır ve Yüce Allah onların anlayışlarına göre onlara hitap etmektedir. Bununla birlikte beyan ilminin kuralları dikkate alındığında kısmen de olsa âyetin bu anlama da işaret edebileceği anlaşılmaktadır. Bunun yolu “inzal” kavramını tamamen mecaz anlamında değil, kinaye anlamında ele almaktır. Mecaz bir sözün aynı zamanda hakikat anlamında da kullanılmasını mümkün kılmaz iken, kinayede bunun mümkün olduğu görülmektedir. Mecazda olduğu gibi kinaye de kastedilen anlam, hakikat anlamının dışındaki bir mâna olmakla birlikte kinayede bu mâna aynı sözün bir derece hakikat anlamında kullanılmasına engel teşkil etmez. Bu sebeple makalede, âyette geçen “inzal” kavramının ağırlıklı anlamının “nimet olarak verme” olduğu üzerinde durulmakla birlikte, bu anlamın “inzal = indirme” anlamına aykırı olmadığı, hatta aralarında birbirini destekleyici bir alaka olduğu, bu yüzden bazı meal yazarlarının “enzelnâ” ifadesini “nimet olarak indirdik” şeklinde tercüme ettikleri hususuna dikkat çekilmiştir. Kinaye anlamında kullanıldığında asıl kastedilen anlam “nimet olarak verme” şeklinde olmakla birlikte astrofizik ilminde sözü edilen “gökten inme” şeklindeki hakikat anlamına işaret etmesinin mümkün olduğu hususuna da temas edilmiştir.

Makalede kinaye yoluyla “inzal” sözcüğünün hem hakikat hem başka bir anlamda kullanılmasını mümkün olduğuna işaret edilse de, asıl kastedilen anlamın “nimet olarak verme” olduğu ifade edilmiş, “gökten indirilme” anlamına kinaye çerçevesinde düşük düzeyde işaret ettiğinden bu anlamın, kastedilen aslı anlammış gibi öne çıkarılmasının doğru olmadığına işaret edilmiştir. Araştırmada kullanılan yöntem mukayese metodudur. Belâgat ilmindeki mecaz ve kinaye hakkındaki bilgiler esas alınarak âyetin bilimsel yorumunun mümkün olup olmadığı değerlendirilmiştir. Nitekim Kur’an’da söz konusu âyetin dışında bazı ilmî gerçekliklere işaret eden başka âyetlerin bulunduğu bilinmektedir. Kinaye yoluyla bu âyetin de demirle ilgili bazı gerçeklikleri işaret ettiği söylenebilir.

Kur’an, Hz. Peygamber döneminden kıyametin kopuşuna kadar bütün insanlara hitap eden ilahi bir kitap olduğundan onun her asra bakan bir yüzü vardır. Doğrudan olmasa bile kinaye, mecaz veya işâretin delâleti yoluyla Kur’an’ın sonradan keşfedilen bazı bilimsel gerçekliklere işaret ettiği görülmüştür. Ancak bu işaretleri tespit ederken dil bilgisi kuralları ve belâgat ilminin prensipleri dâhilinde hareket etmemin bir zorunluluk olduğu ifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hadîd Sûresi, Demir, Demirin indirilmesi, İlmî icaz, Kur’an ve bilim

On the Interpretation of the Verse “We sent down Iron”

Abstract

There is a phrase of “enzelnâ el-hadîd” in the 25th verse of the Sura al-Hadeed in Qur’an. This phrase is translated as “Iron was sent down” as a literal meaning. The purpose of this study is to investigate the literal meaning of the phrase “inzal = primarily descend,”; especially according to the discoveries in the latest centuries by astrophysics that if iron is produced in cores of stars, thus first descending is from the interstellar medium to the Earth and solar system, then

iron in the body of the Earth was sent down to form the iron core of the Earth, then enrichment of Earth's crust by iron and metals by the falling asteroids, meteors, and meteoroids, at last as a mineral supplement to the cultivated fields by rain containing iron-rich desert dust.

According to the science of proclamation (beyan), a branch of eloquentness (belagat), if the words are used in their literal meanings, it is a reality; if they are used as a figurative meaning because of an obstacle, it is a metaphor (mecaz); if there is no obstacle in using its literal meaning, but still it is used in a meaning other than what it means, it is an allegory (kinaye). It is not possible to intend reality in metaphoric language. However, in an allegoric language, there could be at least a small amount of a literal meaning besides its allegoric meaning. This is possible because the two meanings of allegory are not opposite, and there is a relation between the two meanings. However, the actual intended meaning in an allegory could be the word's literal meaning or the meaning intended in mind.

According to glossators, there are two opinions about the meaning of "inzal" (müfessirler). The first opinion is related to a narration from Ibn Abbas. According to this narration, which is known to be weak according to the critics originating from the methodology of hadith, Hz Adam descended to the Earth with iron tools, such as a stake, pair of pinchers, and hammer. Some glossators quoted this verse may mean specifically to those iron tools. However, the meaning of the verse is general; it should not be that specific. Therefore, it is impossible to constrain the verse's meaning to such a narrow understanding just because of a weak narration. According to the second opinion, "inzal" means "iron is given to mankind as a blessing from Allah." Most of the glossators, who knew iron ores were extracted from undergrounds and could not think how iron would come from the sky at the times of revelations, agreed that this phrase must be a metaphor to indicate "Allah gave or created iron as a blessing."

Iron is discovered to fall from the sky in four different ways (From stars or interstellar medium to the Earth and Solar system, from the body of Earth to its core, as asteroids and meteors falling, as atmospheric iron-rich dust falling on the surface of Earth within the rain droplets) during latest centuries according to scientific investigations in the field of astrophysics. According to some contemporary researchers, "inzal," meaning "descending from the sky," is intended as scientific and astrophysical concepts explain it. Even though descending of iron from the sky is a fact or a reality that fits the concept of the word "inzal," such a meaning is not accepted by a group of scholars because Arabs, who lived during the revelation of the Qur'an, were not aware of this fact thus this verse cannot be intending such a meaning. This is because they are the first addressee, and Almighty Allah appeals to them according to their understanding. Nevertheless, according to the rules of the proclamation (beyan) discipline, this verse may hint at the literal meaning of descending. This becomes possible if the meaning of "inzal" in verse is taken allegorically but not as a metaphor. While a metaphor does not allow the usage of a word in literal and metaphoric meanings simultaneously, the possibility to imply literal and allegoric meanings could be possible in an allegory. As it is in metaphoric language, the intended meaning in allegoric language is different from the literal meaning of a word; it does not prohibit taking a literal meaning, at least up to a certain level. Therefore, in this study, the weighted meaning of the word "inzal" is taken as "to give as a blessing." This meaning is not opposing "inzal = descent." Moreover, it also supports possible relations between the two meanings;

therefore, some translators translated the Arabic word “enzelnâ” as “created or given as a blessing.” Although the intended meaning in allegoric language is “to give as a blessing,” it is also possible to take it as a reality or a literal meaning of “descent,” as discussed in the astrophysical literature.

Although it is said in the manuscript that both literal and allegoric meaning of the word “inzal” is possible in an allegoric language style, the actual intended meaning of the word is “to give as a blessing.” Because Qur’an is a message from Allah to humans who lived within the period since the Qur’an was revealed and to the people who are living today and who will live in later centuries until the end of this world, it must have a message to all humans, not only to early Muslims. Even if it is not directly, using indirect ways such as allegory and other implications, the Qur’an is expected to say something or give hints about realities that were discovered or will be discovered in later centuries. When discussing those hints, it is essential not to break the rules of the science named eloquentness (belağat).

Keywords: Tafseer, Sura al-Hadîd, Iron, descend of iron, knowledge of miraculousness, Qur’an and science

Giriş

Kur’an-ı Kerim kabaca 1400 yıl önce Hz. Peygamber’e indirilmiş ilahi bir kitaptır. İndirildiği asırdan kıyamete kadar gelip geçecek olan bütün insanlar için indirilmiştir. Mesajları evrenseldir. Mânası kuşatıcı ve kapsayıcı (camî) olduğundan her asra bakan bir yüzü vardır. Ancak Kur’an’ın Arapça bir kitap olduğunu ve doğru anlamın nazil olduğu ortam dikkate alınarak Arapça dil kurallarına göre anlaşılması gerektiğini de gözden kaçırmamak gerekir.

Hadîd sûresinin yirmi beşinci âyetinde “وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ = *demiri biz indirdik*” ifadesi yer almaktadır. Bazı araştırmacılar “Kur’an’ın bilim aracılığıyla doğrulanmasını veya bilimle çatışmadığını göstermek amacıyla” bu gibi âyetleri sıkça kullanmaya başlamışlardır. Son asırlarda fen bilimlerinin gelişmesi neticesinde evrene dair birçok keşif yapılmış, bu çerçevede yeryüzünde ve yerkabuğunda bulunan demirin bazı göktaşlarının Dünya’ya düşmesi neticesinde onlarla birlikte geldiği anlaşılmıştır. Söz konusu araştırmacılar aceleci bir tavırla bu bilimsel gerçeklikle âyetin “indirme” anlamını birleştirerek aslında âyetin demirin gökten indirildiği anlamına delâlet ettiğini iddia etmişlerdir. Bazı araştırmacılar da âyetin indiği dönemde böyle bir bilgi olmadığı gibi o dönemde demirin yerden çıkarıldığı bilindiğinden “indirdik” ifadesinin hakikat anlamında değil mecazî anlamda kullanıldığını ifade etmektedirler. Kelimelerin farklı açılardan farklı delâlet şekillerinin olduğu hatırdan

çıkarılmamalıdır. Bazen aynı kelime farklı delâlet şekilleri yoluyla aynı anda farklı mânalara delâlet edebilmekte ve bu mânalar arasında çelişki bulunmadığı gibi birbirlerini de desteklemektedirler.

Bu çalışmanın amacı “enzelnâ'l-hadîd” ifadesinin doğru anlamını tespit etmek, özellikle bu ifadenin demirin gökten indirilmesine işaret edip etmediğini ortaya koymaktır.

1. Meal ve Tefsirlerde Âyetin Anlamı

Hadîd sûresi 25. âyetin metin ve tercümesi şöyledir:

لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ
 وَمَنْفَعٌ لِلنَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ *Andolsun, biz elçilerimizi açık mucizelerle (beyyinât) gönderdik ve beraberlerinde kitabı ve mizanı (ölçüyü) indirdik ki, insanlar adaleti yerine getirsinler. Kendisinde müthiş bir güç ve insanlar için birçok faydalar bulunan demiri indirdik (ki insanlar ondan yararlansınlar). Allah da kendisine ve Resûllerine gayba inanarak yardım edecekleri bilsin. Şüphesiz Allah kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir.”¹*

Âyetin açık ifadesine göre, “insanlar arasında adaletin tesisi için Allah’ın peygamberlerle kitaplar gönderdiği belirtilir; ayrıca hem güç sembolü olan hem de insanlara çeşitli faydalar sağlayan demirin de bir nimet olarak yaratıldığından söz edilir. Âyetin üslûbundan, Allah’ın dinine ve peygamberlerine yardım eden, hak ve adaleti ayakta tutmak isteyenlerin bu gayelerini gerçekleştirebilmek için demirle sembolize edilen maddî güce ve siyasî otoriteye sahip olmaları gerektiği anlaşılmaktadır.”²

“ وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ = demiri biz indirdik” ifadesinin doğru anlamını ortaya koyabilmek için öncelikle meal ve tefsirlerde bu ifadeye nasıl bir anlam verildiğini görmemiz gerekir:

1.1. Meallerde “Enzelnâ”nın Anlamı

¹ el-Hadîd 57/25.

² Emin Işık, “Hadîd Sûresi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/14.

Kur'an-ı Kerim'in yüzlerce Türkçe tercümesi yapılmıştır. Bunların hepsine müracaat etmemiz hem mümkün değildir hem de gerekli değildir. Biz de kolay ulaşılabilir olması nedeniyle kuranmeali.com sitesinde yer alan 34 Türkçe meali esas alarak âyetin sadece “enzelnâ” lafzına ne anlam verildiğini tespit etmeye çalıştık:

a. “Enzelnâ” ifadesine “indirdik” anlamını verenler: Abdullah-Ahmet Akgül³, Abdulkaki Gölpınarlı, Ahmet Tekin, Ahmet Varol, Ali Bulaç, Ali Fikri Yavuz, Bahaeddin Sağlam, Bayraktar Bayraklı, Besim Atalay, Cemal Külünkoğlu,⁴ Diyanet İşleri Meali (Eski),⁵ Diyanet Vakfı Meali, Edip Yüksel, Elmalılı Meali (Orijinal), Erhan Aktaş, Hasan Basri Çantay, Hayrat Neşriyat,⁶ İlyas Yorulmaz, İsmail Hakkı İzmirli, Kadri Çelik, Mehmet Türk, Mustafa Çavdar, Mustafa İslamoğlu, Ömer Nasuhi Bilmen, Suat Yıldırım,⁷ Süleyman Ateş, Süleymaniye Vakfı,⁸ Şaban Piriş, Ümit Şimşek, Yaşar Nuri Öztürk.⁹

b. “Kullanma yeteneği bağışladık” anlamını verenler: Abdullah Parlıyan, Muhammed Esed.

c. “Yarattık” anlamını verenler: Diyanet İşleri Meali (Yeni),¹⁰ Mahmut Kısa.

“Enzelnâ” ifadesini “indirdik” şeklinde tercüme edenler lafzın hakikat anlamını, “kullanma yeteneği bağışladık” veya “yarattık” anlamını verenler ise mecaz anlamını tercih etmişlerdir. Bazı yazarlar ise “indirdik” ifadesini kullanmakla birlikte bazı açıklamalarla bunun “indirme” ifadesinin “nimet olarak verdik” anlamına geldiğini beyan etmişlerdir. Dolayısıyla çevirilerinde literal anlamı muhafaza etmekle birlikte, kastedilen anlamın mecazî anlam olduğuna

³ Abdullah-Ahmet Akgül'ün Meal'inde “indirdik” sözünün öncesinde parantez içinde (*meteorlar ile sonradan gökten*) ifadesi vardır. Bk. kuranmeali.com (erişim 12 Mayıs 2022).

⁴ Cemal Külünkoğlu âyete “indirdik” anlamını vermekle birlikte parantez içinde bunun “(yarattık ki insanlar ondan yararlınsınlar)” anlamına geldiğini belirtmiştir. Bk. kuranmeali.com

⁵ Hayreddin Karaman vd. Bk. kuranmeali.com

⁶ Hayrat Neşriyat'ın Meal'inde “indirdik” ifadesinden önce parantez içinde (demiri, bir ni'met olarak) ifadesi vardır. Bk. kuranmeali.com

⁷ Yıldırım'ın mealinde, “büyük bir nimet olarak indirdik” şeklindedir. Bk. kuranmeali.com

⁸ Abdülaziz Bayındır başkanlığında hazırlanmış olan bir mealidir.

⁹ Bunlardan Hayrat Neşriyat, Mehmet Türk, Muhammed Esed, Mustafa İslamoğlu, Süleymaniye Vakfı ve Ümit Şimşek'in meallerinde konu dipnotlarla açıklanmıştır. Ancak internet sayfasında bu notlar mevcut değildir.

¹⁰ Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin'in meali.

işaret etmişlerdir. Meallerin çoğunda “indirdik” anlamı tercih edildiği için insanda bu anlamın daha doğru olduğu şeklinde bir izlenim hâsıl olmaktadır. Ancak ülkemizde yapılan çevirilerde âyetin kastedilen anlamı yerine daha çok literal anlamını yansıtmak gibi bir gelenek olduğundan, meallerin bir tarafta yoğunluk oluşturmaları doğru anlamın bu yönde olduğu şeklinde bir güven vermemektedir. Bu sebeple bazı yazarlar âyete literal anlamı verdikleri halde kastedilen anlamın mecazî olduğuna işaret etmişlerdir. Biz de farklı anlam verilen âyetlerde hangi anlamın doğru olduğunun tespiti için meallerden çok tefsirlere müracaat edilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

1.2. Tefsirlerde “Enzelnâ”nın Anlamı

Âyetlerin manasını tespitte ilk dönem tefsirleri büyük önem taşır. Biz de daha çok ilk dönem tefsirlerine müracaat etmek suretiyle “enzelnâ = biz indirdik” lafzının doğru anlamını tespit etmeye çalışacağız.

İbn Abbas’a (ö. 60/687-88) nisbet edilen tefsire göre “enzelnâ el-hadîd”, “demiri yarattık” anlamına gelir.¹¹ Taberî (ö. 310/923) de bu tabirin tefsiri bağlamında İbn Abbas’ın şöyle dediğini nakleder: “Âdem’le birlikte üç şey indirilmiştir: Örs, kerpeten ve çekiç.”¹²

Kur’an’ı baştan sona kadar tefsir edip eseri günümüze ulaşan ilk müfessir Mukâtil b. Süleyman’dır (ö.150/767). Mukâtil, “enzelnâ” lafzının “indirmek” anlamına değil, Allah tarafından yaratılan bir şey olmak anlamına geldiğini vurgulamıştır.¹³

Ferrâ (ö. 207/822), “demirin indirilmesi”ni örs, çekiç, kerpeten ve benzeri aletlerin insana verilmesi şeklinde yorumlamıştır.¹⁴ Bu ifade İbn Abbas’tan rivayet edilen sözün tekrarı mahiyetindedir.

¹¹ Abdullah b. Abbas, *Tenvîr-ü'l-mikbâs min Tefsîr-i İbn ‘Abbâs*, cem. Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb el-Fîrûzâbâdî (Lübnan: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 459.

¹² Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân fî te’vîli’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1420/2000), 23/201.

¹³ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmed Ferid (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2003), 3/326.

¹⁴ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh b. Manzûr el-Ferrâ, *Ma’âni’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî vd. (Mısır: Dâru’l-Mısriyye, ts.), 3/136.

Fahreddin er-Râzî'nin nakline göre dil ve edebiyat âlimlerinden Kutrub'a (ö. 210/825 civarı) göre “enzele”, “(onu insanın kullanımına) hazır hale getirdik”¹⁵ anlamındadır.¹⁶

Mâverdî (ö. 450/1058), “enzelnâ el-hadîd = demiri indirdik” ifadesi hakkında iki görüş bulunduğunu kaydeder. Birinci görüşe göre Allah, demiri Âdem'le birlikte indirmiştir. İkrime'nin rivayetine göre İbn Abbas şöyle demiştir: “Üç şey Âdem'le birlikte inmiştir: Hacerü'l-esved, Musa'nın âsâsı ve demir. Demir de üç şey olarak inmiştir: Örs, kerpeten ve çekiç. İkinci görüşe göre demir, gökten indirilen değil, yerden çıkarılan bir maddedir. Bu ikinci görüşe göre, “enzelnâ'l-hadîd” ifadesi şu iki anlamdan biri için kullanılır: a. “Enzelnâ”, “onu ortaya çıkardık” demektir. b. Demirin aslı, gökten inen sudur. Gökten inen su toprağa karışıp katılaşmak suretiyle demir oluşmuştur.¹⁷

Sem'ânî'ye (ö. 489/1096) göre “enzelnâ el-hadîd” ifadesinin anlamı hakkında iki görüş vardır. Birinci görüşe göre bu ifadenin anlamı “Demiri yarattık, onu yoktan var ettik” şeklindedir. İkinci görüşe göre ise demir semadan hakikaten indirilmiştir. Bundan kasıt İbn Abbas'tan gelen rivayette sözü edilen üç şeyin indirilmesidir.¹⁸

Zemahşerî (ö. 538/1144) “enzelnâ el-hadîd”in anlamı hakkında iki görüşle ilgili bazı rivayetleri nakleder. Birinci rivayete göre Hz. Âdem, Cennet'ten inerken demirden beş şeyle birlikte inmiştir. Bunlar örs, kerpeten, çekiç, bileyici ve iğnedir. Âdem'le birlikte kürek ve kürek sapının da indirildiği rivayet edilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in (sav) şöyle dediği de rivayet edilmiştir: Allah yeryüzüne dört bereket indirdi. Bunlar demir, ateş, su ve tuzdur. İkinci görüş Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) şu sözüdür: “Enzelnâ el-hadîd”, “demiri biz yarattık” demektir. Bu ifade “وَأَنْزَلْ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ = *Sizin için hayvanlardan*

¹⁵ Ebû Alî Kutrub Muhammed b. el-Müstenîr b. Ahmed (ö. 210/825 civarı)

¹⁶ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hasen b. el-Hüseyn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb: et-Tefsîru'l-kebîr* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-'Arabî, 1420), 29/471.

¹⁷ Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, thk. es-Seyyid İbn Abdilmaksûd b. Abdirrahim (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, t.y.), 5/483.

¹⁸ Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr b. Muhammed es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Yâsir b. İbrahim & Güneym b. Abbas b. Güneym (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1418/1997), 5/378.

*sekiz eş meydana getirdi*¹⁹ âyetine benzer.”²⁰ Yani bu âyette geçen “inzal” hangi anlama geliyorsa, Hadîd 25. âyette geçen “inzâl” de aynı anlama, yani “nimet olarak verdi” anlamına gelmektedir.

İbn Atıyye’ye (ö. 541/1147) göre buradaki “inzâl”, Zümer suresinin 6. âyetindeki “inzâl” kelimesinde olduğu gibi yaratma ve icad (var etme) anlamına gelir. İbn Atıyye, İbn Abbas’tan gelen Hz. Âdemle birlikte örs, çekiç ve kerpeten gibi maddelerin indirilmesiyle ilgili rivayeti de zikreder.²¹

Fahreddin er-Razî (ö. 606/1209) “enzelnâ” lafzının anlamı konusunda iki görüş olduğunu söyler. Birinci görüşe göre mizan da demir de Allah tarafından gökyüzünden indirilmiştir. Demirin indirilmesinden maksat da Hz. Âdem’in demirden yapılmış bazı eşyalarla inmesidir. Bu konuda iki rivayete yer verir. Birincisi İbn Abbas’tan gelen şu rivayettir: “*Âdem demirden mâmul şu beş eşya ile cennetten indi: Örs, kerpeten, çekiç, bileyici ve iğne.*” Razî’ye göre İbn Ömer’in rivayet ettiği “*Allah yeryüzüne dört bereket indirdi: Demir, ateş, su ve tuz*” hadisi, bu anlamın sahih olduğuna delâlet etmektedir. İkinci görüşe göre bu lafız ez-Zümer 39/6. âyette olduğu gibi inşâ ve tehyie (bir şeyi var etmek ve onu insanların kullanımına hazır hale getirmek) anlamındadır.²² Yani Allah’ın insanlara nimet olarak yarattığı ihsan ve ikramıdır.

Kurtubî (ö. 671/1273) demirin inzaliyle ilgili olarak Hz. Âdem’le birlikte indirilen eşyalarla ilgili bütün rivayetleri verdikten sonra “şöyle de denilmiştir (kîle)” diyerek şu açıklamayı yapar: “*Enzelne’l-hadîd*, Zümer suresindeki âyette²³ geçtiği gibi ‘biz onu var ettik ve yarattık’ anlamına gelir. Bu Hasan-ı Basrî’nin görüşüdür. Buna göre demir gökyüzünden indirilmeyip yerden çıkarılmaktadır.” Kurtubî devamında edebiyatçılara göre âyetin “Allah madenler

¹⁹ ez-Zümer 39/6.

²⁰ Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâik-ı gavâmidit-tenzîl* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, h. 1407), 4/4080.

²¹ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdurrahman b. Temmâm b. ‘Atıyye el-Endelûsî, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, *el-Muharreru’l-vecîz fi tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1422), 5/269.

²² Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hasen b. el-Hüseyn er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb: et-Tefsîru’l-kebîr* (Beyrut: Dâru İhyai’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1420), 29/469-471.

²³ ez-Zümer 39/6.

arasından demiri çıkarıp vahyiyle onlara bu madenden eşya yapma sanatını öğretti” anlamına geldiğini ifade eder.²⁴

Ebü'l-Berekât en-Neseî (ö. 710/131),²⁵ Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö.745/1344),²⁶ Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) Hz. Âdem'in cennetten demirden yapılmış bazı aletlerle birlikte indiğini bildiren rivayeti naklettikten sonra, “enzele” kelimesinin, ez-Zümer suresinin altıncı âyetindeki “enzele”de olduğu gibi “yarattık” anlamına geldiğini ifade etmişlerdir.²⁷

İbn Kesîr (ö. 774/1373), âyetin “*Demiri biz indirdik; onda şiddetli bir güç vardır*” kısmını, “haktan imtina edeni ve kendisine yeterli delil gösterildiği halde hakkı kabul etmeme hususunda inatçılık yapanı geri püskürtmek ve ezmek için onu yarattı”²⁸ şeklinde yorumlamıştır.

Celâleyn tefsirinde “*enzelnâ el-hadîd*” ifadesi, “madenler arasında onu da çıkardık”²⁹ şeklinde anlamlandırılmıştır.

Şevkânî'ye (ö. 1250/1834) göre Zümer suresinin altıncı âyetindeki “enzele” gibi “yarattı” anlamına gelir. Bu durumda onun manası, “onu madenlerden bir maden olarak yarattı ve insanlara da onu işleme sanatını öğretti” şeklinde olur. Ayrıca demirin Âdem'le beraber indirildiğine dair rivayet bulunduğunu da kaydeder.³⁰

El-Cevâhir fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm adıyla ilmî tefsir alanında en kapsamlı eserin yazarı olan Tantavi Cevheri (ö.1940) demirin indirilmesi konusunda özet olarak şu açıklamada bulunmaktadır: İnsan ve diğer canlılar

²⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferec el-Kurtubî, *el-Câmi'u li-ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Berdûnî & İbrahim İtfiyîş (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1384/1964), 17/261.

²⁵ Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Medârikü't-te'vîl ve Hakâiku't-tenzîl*, thk. Yusuf Ali Bedîvî (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998), 3/441.

²⁶ Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyân el-Endelûsî, *Bahru'l-muhîr fî't-tefsîr*, thk. Sıdkı Muhammed Cemil (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), 10/114.

²⁷ Ebü's-Su'ûd Muhammed b. Muhammed b. Mustafa, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-kerîm* (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-'Arabî), 8/212.

²⁸ Ebü'-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm* (Dâru Tayyibe, 1420/1999), 8/27.

²⁹ Celâleddin Mahammed b. Ahmed el-Mahallî & Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, t.y.), 723.

³⁰ Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1414), 5/213.

yaratılmadan önce yeryüzü yavaş yavaş soğumaya başlamıştı. Bu dönemde demir ve diğer madenler bazen sıvı, bazen gaz halinde bulunuyordu. Havada bulutlar gibi yükselerek yeryüzüne yağış olarak düşerlerdi. Daha sonra bu yağışların getirdiği madenler yeryüzünün çatlaklarına yıldan yıla iyice yerleşti. Eski zamanlarda demir ve diğer madenler çok sıcaktı. Zamanla demir sıvı halden katı hale dönüşerek yeryüzündeki demir madenini meydana getirdi. Astrofizik ve Jeoloji ilmi de şartları uygun olduğunda demirin de gökyüzünden yağmur gibi inebileceğini yanlışlamaz. Dolayısıyla âyet bilimsel bir açıklamayı ihtiva eder.³¹

İbn Âşûr'a (1879-1973) göre demirin indirilmesi, Zümer suresi altıncı ayette geçen "enzele" gibi demir madeninin yaratılması anlamında istiare olarak kullanılmıştır. Yani "sizin için yarattı" demektir. Bu da, demirden çeşitli aletleri yapma sanatını insana ilham etti, öğretti anlamına gelir.³²

Elmalılı M. Hamdi Yazır, "enzelnâ el-hadîd" lafzını "biz demiri indirdik, yani mebzulen yaratıp mevcudiyetini bildirdik, kullanılmasını öğrettik"³³ şeklinde yorumlamıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yayınladığı *Kur'an Yolu* tefsirinde inzal konusu şöyle yorumlanmıştır: "25. âyette, hem güç sembolü olan hem de insanlara çeşitli faydalar sağlayan demirin bir nimet olarak yaratıldığından söz edilmektedir. 'İndirme' anlamına gelen kelime Zümer 39/6. âyetinde olduğu gibi 'yarattı, lütfetti, insana onu kullanabilme yeteneği ilham etti' anlamlarındadır."³⁴

Görüldüğü üzere tefsirlerde genellikle "inzal" mecazî anlamda ele alınmış ve "nimet olarak verdi, yarattı" anlamında olduğu ifade edilmiştir.

Süleyman Gezer konuyla ilgili makalesinde şu sonuca varmıştır:

"Kur'an'da nüzul kelimesi daha önce bahsettiğimiz gibi lütuf, bağış vb. anlamlarına gelmektedir. Demir de insanlara Allah tarafından verilen [yaratılan] önemli bir eşyadır. Ayrıca ilk muhataplar sekiz çift hayvanın verilmesinden bahseden ayeti nasıl anlıyorlardı; her halde gökten inen bir şey olarak algılamaları söz konusu

³¹ Tantâvî Cevherî, *el-Cevâhir fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 14/100.

³² Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tunisiyye, 1984), 27/416-417.

³³ M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 7/4757.

³⁴ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 5/252.

değildi. Olsa olsa Allah tarafından kendilerine verilen bir bağış olarak algılamış olmaları söz konusu olabilir. Nihayetinde vahyin indirilmesinin de bu kelimeyle dile getirilmesi, vahyin insanlar için yol gösterici olması gibi nedenlerden dolayı yüksek bir makamdan verilen bir nimeti çağrıştırmaktadır. Aslında Kur'an'da Allah'ın arşa yükseldiği ve arşın sahibi olduğu şeklinde ifadeler bulunmaktadır. Bu ifadeler her şeyin sahibi ve yaratıcısının Allah olduğunu, bütün nimetlerin Allah tarafından verildiğini içerir. Dolayısıyla nimetlerin insanlara verilmesi, Allah tarafından bakılırsa, yüksek bir makamdan mecazen indirildiği, insan yönünden bakıldığında ise bunların Allah tarafından bağışlanan birer lütuf olduğu şeklinde bir yoruma gidilebilir.”³⁵

Gezer, “inzal”ın “Allah tarafından verilen bir bağış” anlamına geldiğini ifade etmek suretiyle mecazî anlamı tercih etmiştir. Bu da çok müfessirlerin tercihiyle uyumludur. Ancak Gezer kinaye veya başka bir yolla “inzal”ın başka bir mânaya delâlet edip etmeyeceği üzerinde durmamıştır. Hatta araştırmasındaki ifadelerinden âyetin başka bir mânasının olmadığı kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır.

Konuyla ilgili başka bir çalışmanın sahibi olan Muhammet Ali Duran ise “inzal”ın anlamı konusunda şu sonuca varmıştır:

“Klasik ve modern pek çok tefsirde bu âyet tefsir edilirken ‘enzele’ fiilinin anlamları üzerinde durulduğu görülmektedir. Müfessirlerin çoğu bu fiile, yarattı, var etti, hazır hale getirdi ve kullanabilme yeteneğini verdi’ anlamı vermektedir. Tefsirlerin az bir kısmında ve Türkçe yapılan meâllerde ise bu fiile ‘indirdi’ mânası verilmiştir. Bu sebeple bizde yağmurun indirilmesi gibi demirin de gökyüzünden indirilmiş olabileceği izlenimi hâsıl olmuştur. Çalışmamızın neticesinde ulaştığımız sonuca göre enzelne'l-hadîd ifadesi ile iki husus kastedilmiş olabilir. Birincisi, sanayide kullanılan ve yer altından çıkarılan demir madeninin ilk olarak indirilmesi, ikincisi ise canlılar için önemli bir madde olan iyonik çaptaki demirin indirilmesidir.”³⁶

Duran, “enzele” fiilinin hakikat anlamında kullanıldığı sonucuna varmış olmakla birlikte bu indirme onun anladığı şekilde biraz farklı bir indirmedir. Ona

³⁵ Süleyman Gezer, “Enzalnâ el-Hadîd (el-Hadîd 57/25) İfadesinin Tercüme ve Yorumları Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10, (2006), 109.

³⁶ Muhammet Ali Duran, “Hadîd Sûresi: İsmi ve Sûredeki “Demirin İnzâlî” Kavramı”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14, sy. 26 (2012), 196.

göre “Kur’ân’da yağmurun indirilmesini anlatmak için kullanılan ‘inzâl’ lafzının demir için de kullanılması, rüzgârın çöl tozlarıyla gökyüzüne çıkardığı demirin yağmurla yeryüzüne indirilmesi” anlamında olabilir.³⁷ Bu tür bir inme için ne halk arasında ne de bilimsel çevrelerde “demirin indirilmesi” olarak kullanılmadığından âyetin doğrudan bu manaya işaretinin çok düşük bir ihtimal olduğu kanaatindeyiz.

2. Bediüzzaman Said Nursi’nin Yorumu

Son devir İslâm âlimlerinden Bediüzzaman Said Nursi’nin bu konudaki görüşleri ayrıca bir önem arz etmektedir. Çünkü o, klasik tefsirlerin ötesinde âyetin farklı anlamlarına dikkat çekmiştir. Nursî, “Demir yukarıdan inmiyor, yerden çıkıyor. Bununla birlikte âyette neden “أَخْرَجْنَا = biz çıkardık” denmemiş de, bunun yerine zahire uygun görülmeyen “أَنْزَلْنَا = biz indirdik” denmiş?” sorusuna meâlen şöyle cevap veriyor:

Kur’ân, demirin bizzat kendisini nazara vermek istemediği için “أَخْرَجْنَا = “biz çıkardık” dememiş, demirde bulunan büyük ve çok önemli nimetleri hatırlatmak için أَنْزَلْنَا demiştir. “أَنْزَلْنَا = biz indirdik” demesi, demirde ne kadar büyük bir fayda ve nimet bulunduğunu ve bütün insanların ona ne kadar muhtaç olduklarını hatırlatmak içindir. Nimet aşağıdan yukarıya çıkmaz, bilakis rahmet hazinesinden gelir. Rahmet hazinesi ise elbette âlî, yukarı ve mânen yüksek mertebededir. Hiç şüphesiz nimet yukarıdan aşağıya doğru iner, çünkü muhtaç durumda olan insanların mertebesi aşağıdadır. Elbette nimet vermek, ihtiyacın üstünde bir makamdır. Bu sebeple insanların fitrî yardım talebi üzerine Allah’ın rahmet hazinesinden nimetin onların ihtiyaçlarını tamamen karşılayacak şekilde verildiğini ifade etmek için kullanılması gereken en uygun tabir أَنْزَلْنَا dır, “ihrâc” değildir.³⁸

Ayrıca demirin peyderpey yer altından çıkarma işi beşer eliyle gerçekleştiği için, “ihrac” kelimesi, şuarsuz bakışın da tesiriyle Allah’ın demiri ihsan ettiği gerçeğini tam hissettirmez. Eğer âyette doğrudan demir maddesinin çıkarılması kasdolunsaydı, “ihrac” kelimesinin kullanılması uygun olurdu. Fakat âyette kastedilen asıl mana mânevîdir, o da demirin nimet olarak verilmesidir.

³⁷ Duran, “Demirin İnzâlî” Kavramı, 197.

³⁸ Bediüzzaman Said Nursi, *Lem’alar* (28. Lem’a, 4. Nükte) (İstanbul: Söz Neşriyat 2012), 424.

Bu mâna, demirin maddeten indirilmesine değil, manevî mertebesine bakıyor. Allah, sonsuz yükseklik derecesinin bir tecellisi olarak rahmet hazinesinden gönderdiği bu nimet, en yüksek makamdan en aşağı mertebeye indirilmiştir. Bunun için en uygun tabir *أَنْزَلْنَاهُ* dır. Bu tabir ile Yüce Allah insanlığa demirin büyük bir nimet-i ilâhiye olduğunu hatırlatır. Nitekim demir, insanoglunun geliştirdiği bütün sanatların madeni, ilerlemelerinin kaynağı ve kuvvet kazanmalarının en önemli sebebidir. İşte bu büyük nimeti hatırlatmak için nimet verme makamında Yüce Allah kemâl-i haşmetle “ *وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ* = *Biz demiri de indirdik ki, onda hem kuvvet ve şiddet, hem de insanlar için faydalar vardır*” buyuruyor. Buna benzer bir şekilde “ *وَأَلْنَا لَهُ الْحَدِيدَ* = *Demiri de onun için yumuşattık*”³⁹ âyetinde ifade ettiği üzere Davud Peygambere de önemli bir mûcize ve büyük bir nimet olarak demiri yumuşatma sanatını ihsan etmiştir.⁴⁰

Diğer taraftan “yukarı” ve “aşağı” kavramları nisbî gerçeklikleri ifade ederler. Yeryüzünde durulan yere göre “yukarı” ve “aşağı” kavramlarının anlamı değişik olur. Bize göre aşağıda olan bir şey, Amerika kıtasına göre yukarıda sayılır. Yer kürenin merkezinden yeryüzüne doğru gelindikçe maddelerin yukarıda veya aşağıda olmak bakımından durumu değişir. Kur’ân-ı Kerim, o mucizevî lisaniyle şunu ifade ediyor ki: Demirin o kadar çok faydaları vardır ki, insanın evi konumunda olan yer küresinin mahzeninden çıkarılacak adı bir madde değildir. Rastgele ihtiyaçların giderilmesi için kullanılan bir maden de değildir. Bilâkis, kâinatın Hâlikî tarafından O’nun rahmet hazinesinde ve kâinatın en büyük tezgâhında hazırlanmış bir nimet olarak, “Göklerin ve Yerin Rabbi” unvanıyla yeryüzünde yaşamakta olan insanların ihtiyaçlarını gidermek için indirilmiştir.⁴¹

Demirdeki umumi menfaati ve geniş faydayı anlatmak üzere, tıpkı gökten gelen rahmet (yağmur), ısı ve ışık gibi çok büyük faydaları olduğunu belirtmek için, demirin yer küresinin ambarından çıkarılıp verildiğini değil, kâinat tezgâhında üretilip gökten indirildiği ifade edilmiştir. Kur’an, demirin bu küçük ambardan parça parça çıkarılıp “kullanıldığını” anlatmak istemiyor. O büyük nimeti kendi büyük hazinesinden yer küre ile birlikte indirdiğini ifade etmek üzere, “ *أَنْزَلْنَاهُ* = *biz indirdik*” tabirini kullanmıştır. Bu ifadeden, demirin yeryüzü

³⁹ Sebe’ 34/10.

⁴⁰ Nursi, *Lem’alar*, 425.

⁴¹ Nursi, *Lem’alar*, 425-426.

hanesinde en gerekli madde olduğuna, güya yer küresini güneşten ayırıp insanlar için indirdiği zaman demiri de beraber indirmiş ve insanların pek çok ihtiyacını onunla temin ettiğine işaret edilmiştir. Sanki Kur'ân şöyle demektedir: "Ey insanlar! Bu demiri çıkarmaya çalışarak onunla işlerinizi görünüz."⁴²

Bu âyette, hem düşmanları defetmek için hem de büyük menfaatleri elde etmek için demir gibi bir nimetin verildiği açıklanmıştır. Kur'an'ın nüzulünden önce de demirde insanlar için büyük menfaatler bulunduğu görülmüştür. Âyet istikbalde de akılları hayrette bırakacak şekilde insanların demirden faydalanacaklarına işaret etmektedir. İnsanların demirden yaptıkları aletlerle karada, denizde ve havada dolaşarak yeryüzüne karşı büyük bir hâkimiyet kuracaklarını haber vermek için âyette " فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ = *Onda kuvvet ve şiddet vardır*" buyurulmuştur. Âyetin bu kısmı, ileride, bir nevi demirle kazanılan ölümcül müthiş kuvvet elde edileceğini gaybî ihbar kabilinden haber vermektedir. Bu da Kur'an'ın i'caz ışıklarından bir parıltıdır.⁴³

Netice itibariyle Bediüzzaman'a göre "enzelnâ" lafzı mecaz anlamında kullanılmış olup "nimet olarak verdik" anlamına gelmektedir, devamındaki "*Onda kuvvet ve şiddet vardır*" ifadesiyle birlikte ele alındığında gaybî ihbar kabilinden mucizevî bir haberi ihtiva etmektedir.

3. Astrofizik Açıdan Demir

Astrofizik açısından demirin indirilmesi dört farklı indirme tarzında karşımıza çıkmaktadır.

- a. Demirin yıldız çekirdeklerinde üretilmesi, ilkel Güneş nebulasının formasyonu ve birinci indirme
- b. Yer küresi içinde tanzimi, ikinci indirme
- c. Düşen ateroidler ile demir madenlerinin teşekkülü, üçüncü indirme
- d. Mikroskopik (mineral ve toz formunda) demirin yer yüzünde tanzimi, dördüncü indirme

Çalışmamızın bu kısmında demirle ilgili bu hususların nasıl gerçekleştiğini günümüz bilimsel gözlem sonuçları olarak ortaya koyup, her bir

⁴² Nursi, *Lem'alar*, 426.

⁴³ Nursi, *Lem'alar*, 426.

indirme sonucunda demir ile ilgili nimetleri yadedip Hadid Suresi 25. ayet metninde geçen “*Kendisinde müthiş bir güç ve insanlar için birçok faydalar bulunan demiri indirdik (ki insanlar ondan yararlansınlar)*” manayı anlamaya ve anlatmaya gayret edeceğiz.

3.1. Demirin Yıldız Çekirdeklerinde Üretilmesi ve Birinci İndirme

Demir periyodik tablonun üst sırasının ortalarında yer alan, atom numarası 26 olan bir elementtir. 26 tane elektronu vardır. Çekirdeğinde 26 tane proton, 30 tane nötron bulunur. Periodik tablodaki elementlerin en kararlısıdır, Dünya maddesi içinde en bol⁴⁴ bulunan ama Güneş Sisteminde hidrojen, helyum, karbon, oksijen, azot ve neondan sonra gelen elementtir. Günümüzde elementlerin var oluşunu açıklayan en geçerli teori, Büyük Patlama’dır. Bu teoriye göre periyodik tabloda adı geçen hidrojen ve helyum haricindeki diğer elementler yıldız çekirdekleri içinde, füzyon adı verilen nükleer reaksiyonlarla üretilmiştir. Demir ve diğer elementlerin üretimi büyük kütleli yıldızların⁴⁵ en öncelikli görevidir. Ömürleri büyük kütleliyle göre çok daha uzun olan Güneş benzeri ve daha küçük kütleli yıldızların görevi ise, gezegenlere ev sahipliği yapmak, aralarında biyolojik hayat taşıyanı var ise hayat için gerekli enerji ve aydınlanma gibi ihtiyaçlarını görmektir.

Demir ve demir benzeri elementlerin görece bolluğunun çok olması katı yüzeyli Dünya benzeri gezegenlerin teşekkülü için gereklidir ancak gereğinden fazlası da Dünya’yı koruyan Jüpiter türü dev gezegenlerin teşekkülüne engeldir. Yeterince demir üretilmemiş ise Yer benzeri gezegenler teşekkül etmez. Demir hem varlık âlemi hem insan hayatı açısından o kadar çok önemli bir elementtir ki, o olmadan bırakalım insanların var olmasını, hayat bile olmaz, hayata uygun gezegenlerin teşekkülü bile tehlikeye girer. Şimdi demir ve diğer elementlerin nasıl teşekkül ettiğine bakalım.

Evrenin ilk maddesi Büyük Patlamadan 15-20 dakika sonra yaratılmıştır. Bu maddede sadece iki çeşit atom vardır; hidrojen ve helyum. Bu maddenin

⁴⁴ Teo Koupelis, *Evreni Anlama Serüveni*, çev. Tolga Güver (İstanbul: Nobel Yayınları, 2017), 159.

⁴⁵ Güneş büyük kütleli bir yıldız değildir. Günümüz astrofiziğine göre gün gelip demir üretimine katkı yapabilecek kadar kütlesi olan yıldızlar büyük kütleli yıldızdır. Bunlar da ömrünün sonunda süpernova olabilen kütlesi Güneş’ten 10-20 kat veya daha büyük olan yıldızlardır.

%75'i hidrojen geri kalanı helyumdur. Bu yüzden ilk yıldızlar, hidrojen ve helyum karışımından meydana gelmiştir. Merkezlerinde hidrojen yakıp helyum üretmektedirler. Bu yanma bildiğimiz yanma değildir: Çok sıcak ve yoğun olan yıldızın merkezindeki yıldız çekirdeği içinde 4 tane hidrojen atomu çekirdeğinin birleşip, bir helyum atomu çekirdeğnin ortaya çıkmasıdır ki, bu nükleer reaksiyonu astrofizikçiler yanmaya benzetmiştir. Sanki hidrojen bir yakıt, külü de helyumdur.

Yakıt diyoruz; çünkü bu reaksiyon, hidrojeni tüketip hem yıldızın enerjisini hem de yeni proses edilmiş helyum atomlarını üretir. Yakıt olarak hidrojenini bitiren bir yıldız helyum yakmaya başlar, artık helyum yakıt külü de karbondur. Helyum da sınırlıdır, o da biter. Yıldız karbon yakıp oksijen üretmeye başlar. Her biten elementten sonra sırada bir başka element yakıt olma görevini alır. Bu durum en karalı element demire kadar devam eder, çünkü demire kadar elementleri üreten nükleer reaksiyonlar exotermik, yani enerji üreten reaksiyonlardır. Üretilen enerji yıldız tarafından ışık olarak kullanılır. Demirden daha ağır elementlerin üretimi ise endotermiktir. Enerji üretmez, aksine reaksiyonun başlaması ve devam etmesi için enerji gerekir. Peki o zaman demirden ağır elementler nasıl üretildi? Yıldız tüm enerjisini bitirip, bir demir çekirdeğe sahip olduğunda, yıldızın çekirdeği de kararsız hale gelir. Şöyle ki, demir çekirdek içinde mevcut yüksek sıcaklık ve gravitasyonun etkisiyle demir atomlarının birkaçı daha ağır bir elemente dönüşürse yıldızdan enerji çeker, bu da çekirdeğin büzülmesi anlamına gelir. Bu esnada, yıldızın üst katmanlarında demire kadar elementleri üreten reaksiyonlar durmamıştır. Katman katman demir çekirdek dışında devam etmektedir. Demir çekirdeğin büzülmesi başlayınca, üst katmanlar da çöker ve sıkışır. Bu sıkışma katmanların yoğunluğunu ve sıcaklığını artırır. Bu da devam eden nükleer reaksiyonları birden öylesine hızlandırır ki yıldız bomba gibi patlar. Buna astronomlar 'yıldız süpernova oldu' der. İşte, bir süpernova, yani yıldız patlaması sırasında ortaya çıkan enerji hem üst katmanlarda demire kadar üretilen elementleri ve demirden yıldız çekirdeğinin bir kısmını yıldız dışına (gerçek anlamda yıldız dağılmış, yani parçalanmıştır) uzaya yayar dağıtır, hem de bu kısa zaman içinde (patlama esnasında) demirden daha ağır elementlerin üretimi mümkün hale

gelir. Yıldız evrimi ve demir üretimi ile ilgili bilimsel kitaplar çoktur. En temel iki tanesi verdiğimiz dipnotta^{46,47} belirtilmiştir.

Süpernova patlamasıyla birlikte demir de dahil demire kadar ve patlama sırasında üretilmiş demirden sonraki elementler hep birlikte yıldızlar arasındaki uzaya atılır. Artık hidrojen ve helyumdan başka çeşitli elementleri de ihtiva eden bu yeni madde yeni yıldızların teşekkülünde kullanılır. Yani, yeni teşekkül eden yıldızlar önceki nesil yıldızlardan farklıdır. Başlangıçta, ilk nesil yıldızlarda hidrojen ve helyum dışında hiçbir element yok iken, ikinci nesil yıldızlarda çok az da olsa her elementten bir miktar vardır. Süreç tekrarlanır, her yeni nesil yıldız, yeni üretilmiş periodik tabloda adı geçen elementleri bünyesine katarak zenginleşir. Her nesil bir önceki nesle göre element bakımından biraz daha zengin hale gelir. Elementlerin çeşitliliği aynı kalırken göreceli bolluk oranları değişir yani artar. Güneş sistemi arka arkaya en az birkaç süpernova ile zenginleştirilmiş yıldızlar arası maddeden yapılmıştır ki, Güneş’te ve Güneş Sisteminde tespit edilmiş elementler ve onların göreceli bollukları bu bilgiyi teyid etmektedir⁴⁸.

Demirin indirilmesi ile ilgili ayet demirin insan ve hayat bakımından önemine, ayrıca demir gibi diğer elementlerin üretimine ve onların göreceli bolluk oranlarının hassasiyetine dikkat çekmektedir. Yıldızların içinde üretildikten sonra, süpernova patlamaları ile uzaya yayılan demir ve diğer elementlerden başlangıçta yarıçapı kabaca bir ışık yılından büyük (1 ışık yılı = 63000 AB, 1 AB = 150 milyon km = ortalama Güneş-Dünya uzaklığı) kütle olarak şimdiki Güneş’in on katından büyük bir bulut ortaya çıkmış⁴⁹, sonra bu bulutun çökmesi ile Güneş ve gezegenlerin teşekkülü başlamıştır. Güneş ve gezegenlerin adına ProtoSolar Nebula denen bu buluttan süzüldüğünü söyleyebiliriz çünkü bulutun başlangıçtaki kütlesi Güneş Sisteminin bu günkü kütlesinden en az on kat fazladır. Güneş’in kimyasal kompozisyonu değişmemiştir. Yani, ilkel bulut ile aynıdır. Oysa, günümüzde katı yüzeyle gezegenlerin demir ve metal ağırlıklı kendine has kimyasal kompozisyonları vardır. Güneş’te en bol bulunan element

⁴⁶ Donald D. Clayton, *Principles of Stellar Evolution and Nucleosynthesis* (USA: McGraw-Hill Book Company, 1968), 516-606.

⁴⁷ Icko Jr. Iben, *Stellar Evolution Physics, Physical Evolution in Stellar Interiors* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 1339-1389.

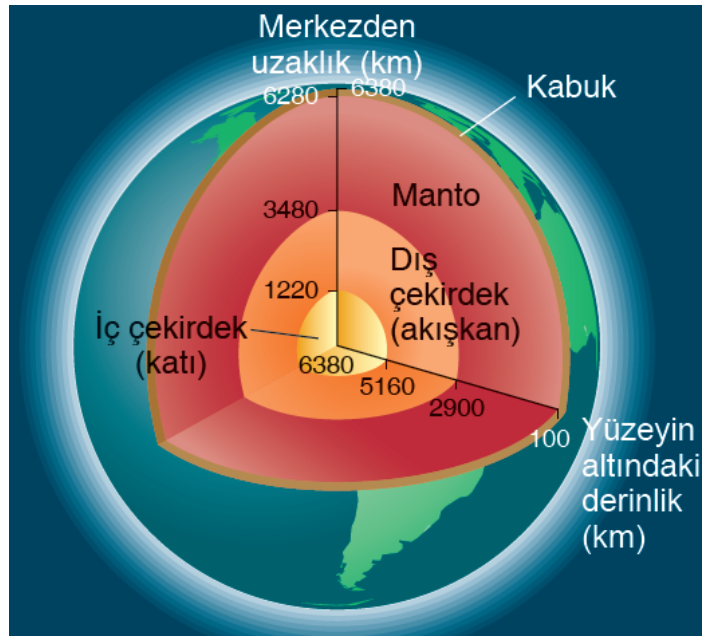
⁴⁸ Frederic W. Taylor, *Planetary Atmospheres* (England: Oxford University Press, 2010), 39.

⁴⁹ Taylor, *Planetary Atmospheres*, 36.

hidrojen, ondan sonra helyum olmasına karşılık, Yer küremizde en bol bulunan element demirdir. Yoğunluğu suyun yoğunluğuna oranla çok büyük olan Demir ve demir benzeri diğer metallerin Yer küre şekillenirken hayata uygun şekilde bir araya getirilmesi, insan ile birlikte diğer canlıların vücudunda kritik görevlerde de kullanılması düşünüldüğünde demirin indirilmesi ile ilgili ayetinin ne kadar önemli bir noktaya işaret ettiğini anlamak hiç de zor olmaz.

3.2. Demirin Yer Küresi İçinde Tanzimi ve İkinci indirme

Sismik araştırmalar göstermiştir ki, Dünya'nın merkezinde dışı erimiş halde bulunan katı demir çekirdeği vardır. Böylesi bir demir çekirdeğin varlığı, depremlerle ortaya çıkan sismik dalgaların Dünya'nın çeşitli yerlerindeki sismik istasyonlarda kaydedilen verilerin jeofizikçiler tarafından analiz edilmesiyle ortaya çıkmıştır. Sismik verilerle ortaya konmuş, Dünya'nın iç yapısının en güncel hali Şekil 1'deki gibidir.

Şekil 1. Kimyada “Ayrışma” denen bir olayı Dünya yaşamış, bu nedenle şimdi içi katı dışı akışkan (sıvı) olan bir demir çekirdeği vardır. Yarı akışkan manto üstünde görece yoğunluğu az olan kıtalar yüzmektedirler.⁵⁰

⁵⁰ Teo Koupelis, *Evreni Anlama Serüveni*, 159.

Astrofizikçiler Dünya’nın demir çekirdeğe sahip olmasını “ayırışma” adı verilen bir olay ile açıklamaktadırlar. Bir bardak ayranın zamanla su ve yoğurda ayrışması bu olayın tipik bir örneğidir. Su üstte, yoğurt alttadır. Çünkü yoğurdun özgül ağırlığı suya göre büyük olduğundan dibe çöker. Başlangıçta çok sıcak, bu yüzden erimiş ve ayran gibi karışmış bir halde her çeşit elementi içeren kabaca küre şeklindeki Dünya maddesi masada bekleyen ayranın ayrışması gibi ayrılmış olmalıdır. Böylece, demir ve daha ağır elementlerin çökmüş, yani Dünya’nın merkezinde birikmiş olduğunu söyleyebiliriz. Dünyada en bol element demir olduğu için de ona demir çekirdek adı verilmiştir. Olaya fizikteki açısız momentumun korunumu prensibini de eklersek, mevcut çekirdeğin Dünya’dan daha hızlı dönüyor olması beklenen bir durumdur.

İç katı, dış kısmı sıvı olan diferansiyel yani farklı hızlarda dönen iç içe geçmiş iki çekirdek yeryüzünde biyolojik hayatı korumak içindir. Çünkü böylesi çekirdeği olan gezegenlerde (Jüpiter) manyetik alan üretimi vardır ve üretilen manyetik alan da o gezegenin atmosferine kalkan olur, onu kozmik ışınlardan korur.

Elektrik akımı ve manyetik alanı birlikte üreten bisiklet dinamosunu⁵¹ hatırlayalım. Döner bobin ve mıknatıs sayesinde elektrik akımı üretilir. Elektrik akımı bisikletle gece yolu aydınlatmak için kullanılır. Oysa Dünya’nın çekirdeğinde üretilen kapalı devre elektrik akımları⁵² Dünya’nın manyetik alanını üretmek içindir. Dünya’nın manyetik alanı da Dünya atmosferini koruyan bir kalkanıdır. Bu kalkan öncelikle Güneş’ten gelen relativistik, yani çok hızlı yüklü parçacıkların yönünü değiştirir. Aksi takdirde bu parçacıklar Dünya atmosferine doğrudan çarpmış olsaydılar, atmosferdeki hava parçacıklarını da kendileri ile birlikte sürükleyeceklerdi. Bu durum Mars’ın başına gelmiş olmalı ki, Mars atmosferinin Dünya atmosferine göre yoğunluğu yaklaşık 90 kere daha azdır.⁵³ Mars’ta da demir çekirdek vardır ama, zamanla tamamen katılaştığından manyetik alan üretmez hale gelmiş ve Mars’ın manyetik kalkanı yok olmuş, sonrasında Güneş rüzgarlarının etkisiyle atmosferi incelmış bugünkü durumuna

⁵¹ Dünya içinde Farklı hızlarda döner iç ve dış çekirdek sayesinde elektrik akımları üretilmektedir. Bu da Dünya’nın manyetik alanının ortaya çıkmasına sebep olur. Ancak, dinamonun çalışması için öncül bir manyetik alana ihtiyaç vardır ki, bisiklet dinamolarında bu öncül manyetik alan bir mıknatıs ile sağlanır. Dünya söz konusu olunca, gerekli öncül manyetik alan Güneş’in manyetik alanıdır.

⁵² Dünya çekirdeğinde doğrudan ölçülemeyen kapalı devre akımlarının olduğunu biliyoruz çünkü bunlar sayesinde Dünya’nın manyetik alanı vardır.

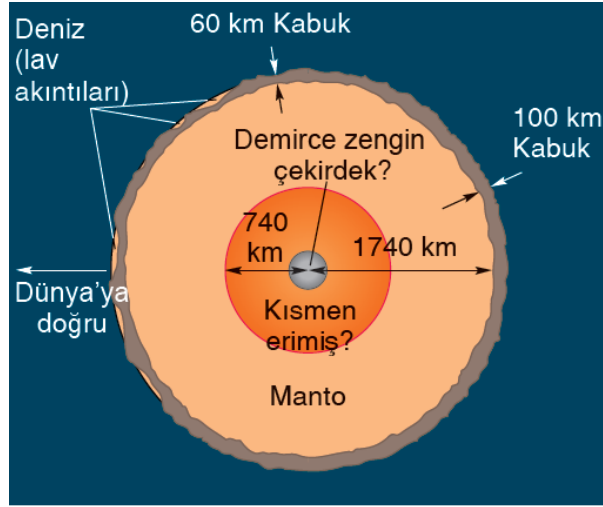
⁵³ Taylor, *Planetary Atmospheres*, 8.

gelmiştir. Soğuma ve katılaşma, Mars'ta Dünya'ya oranla daha hızlıdır; çünkü Mars'ın kütlesi ve boyutları Dünya'ya göre küçüktür. Dünya'nın Manyetik kalkanı sadece Güneş'ten değil, Galaksimizin başka yerlerinden gelen kozmik ışınlardan da hayatı korur. Aksi takdirde, kozmik ışınlar geldikleri gibi yeryüzüne ulaşabilseydiler, doğrudan hücre çekirdeğini parçalayacak enerjiye sahip olduklarından yeryüzünde canlı kalmayacaktı.

Demirin Küre-i Arz içinde tanzimi, yani ayrışma olayı ile demirin dünya merkezine taşınması, yani demirin inzali, farklı hızda dönen içi katı, dışı sıvı olan demir çekirdeğin teşkil edilmesi elbette insan ve insanın var olabilmesiyle doğrudan ilişkilidir. Demirin inzal edildiğini ifade eden âyetin, doğrudan olmasa da dolaylı olarak bu ilişkiyi ifade ettiğini söyleyebiliriz. Demirin Küre-i Arz içinde yer merkezine indirilmesi olmasaydı, yer kabuğu üstünde mevcut hayatın idame ettirilmesi mümkün olmayacaktı. Belki de, bugünkü biyolojik hayat uzaydan gelen kozmik ışınlar yüzünden, manyetik kalkan olmadığından başlar başlamaz son bulacaktı.

Ayrışma olayı Dünya'da birkaç milyar yıl öncesinde gerçekleşmiş ise, yani başlangıçta sıvı olan Dünya maddesi içindeki demir ve daha ağır elementler çöküp Dünya merkezinde birikmiş ise, neden biz bugün Dünya kabuğunda Demir madenlerini buluyoruz? Zamanla ayranın ayrışması gibi, altta yoğurt üstte su şeklinde yani demir yoğurt gibi çöktüyse, Dünya'daki tüm demir çökmüş olması lazım değil midir? Günümüzdeki Dünya kabuğunda yeterince Demir olmaması lazım diye düşünebilirsiniz.

Öncelikle hatırlamamız gereken şudur: Yer kabuğunda hala çökmeden kalmış demir varsa, bu durum ayran ayrıştıktan sonra üstündeki suyun bulanık olmasına benzer, ve demir atomları suyun içinde varlığını sürdüren küçük küçük yoğurt parçaları gibi olması gerekir. Çökmeyen demir zerrelere Dünya çekirdeği dışında, homojen dağılmıştır ve maden olarak da işletmeye değmez. Gerçekten, aranırsa, deniz suyunda hala erimiş halde demir, yani demir iyonları bulmak mümkündür. Sadece demir değil, deniz suyunda erimiş olarak her elementin olduğunu günümüzün bilimi söylüyor.

Şekil 2. Ayrışma Dünya'ya has bir olay değildir. Ay'ın demir çekirdeği de Ay'da gerçekleşen ayrışma sonucunda meydana gelmiştir.⁵⁴

Bilmemiz gereken ikinci nokta ise: Ayrışma sadece Dünya'da olmuyor. Güneş sistemindeki diğer gezegenlerde de oluyor. Ay da bile olmuş ise, yeterince büyük asteroidlerin bile ayrıştığını söyleyebiliriz. Şekil 2 Ay'ın küçük de olsa bir katı, bu yüzden, manyetik alan üretmeyen bir demir çekirdeği varlığını göstermektedir.

3.3. Düşen Ateroidler İle Demir Madenlerinin Teşekkülü, Üçüncü İndirme

Güneş sisteminde dolaşan, Ay'dan çok küçük, adı asteroid denen küçük gezegenlerde bile demir çekirdek vardır⁵⁵. Bu küçük gezegenler hem kendi aralarında çarpışır hem de gezegenlere çarparlar, yani düşerler. Dünya'nın yaşının 4.7 milyar yıl olduğunu biliyoruz. Dünya'nın şekillendiği ilk yıllarda (3-4 milyar yıl önce) Güneş sistemi içinde göktaşları ve küçük gezegenler daha çoktu. Günümüzde sayıları azalmış olmalı, çünkü çoğunun mevcut gezegenlere düşmüş olduğu düşünülmektedir. Kısaca, milyarlarca yıl önce hem Dünya yüzüne hem Ay yüzüne göktaşı bombardımanı oldu. Aydaki kraterler bu bombardımanların kalıntılarıdır. Dünyadaki kalıntıları göremiyoruz çünkü bitki örtüsüyle ve erozyonun etkisiyle görünmez hale geldiler. Bu yüzden Dünya yüzünde Ay'daki kadar krater bulamıyoruz. Göktaşı bombardımanları, günümüzde iyice azaldı

⁵⁴ Koupelis, *Evreni Anlama Serüveni*, 167.

⁵⁵ En büyük asteroidin çapı yaklaşık 1000 km yani Ay'ın üçte biri kadardır.

ama bitmedi. Bunun örneği, dünyaya zaman zaman düşen göktaşları, hatta gördüğümüz kayan yıldızlardır. Kayan yıldızlar aslında yıldız değildir. Yıldız kaydı gibi görünen, Dünya atmosferine giren, mercimek, nohut büyüklüğündeki göktaşlarıdır. Atmosfere hızla girmesi sonucunda hava atomları ile çarpışır, sürtünür. Hava atomları da tıpkı bir florasan lamba gibi ışık yayar. Biz de 'yıldız kaydı' deriz.

Dünya'da ayrışma bittikten sonra, yani Dünya'nın Demir çekirdeği teşekkül ettikten sonra dünyaya düşen her büyük göktaşı Dünya'ya demir getirmeye devam etti. Düşmüş olan gök taşları öyle olabilir ki, ayrılmış bir küçük gezegenin bir parçası olabilir. Çünkü göktaşları kendi aralarında da çarpışır. Çarpıştıklarında ise parçalara bölünürler. Ayrılmış bir asteroidin, parçalandıktan sonra demir çekirdeğinin büyükçe bir parçası Dünya'ya düştüğünü düşünelim. Çarpmanın şiddeti ile demir erimiş, diğer elementlerle reaksiyona girip hematit, magnetit, limonit, karbonat sideriti, mika ve prit formunu da almış olabilir. Ama kabuk içinde düştüğü yerde kalmıştır.

Dünyada ayrışma bittiğine göre, ayrısmadan sonra Dünya'ya düşen gökten gelen demir parçaları Dünya'nın kabuğu içinde kalır. Asırlar hatta milyonlara yıl sonra biz de demir madeni bulduk deriz. Bunlar aslında ayrılmaya uğramış, parçalanmış küçük gezegenlerin asteroidlerin çekirdekleridir, birkaç milyar veya milyonlarca yıl önce Dünya'ya düşmüş yer kabuğu içine girmiş veya yüzeyinde kalmış göktaşlarıdır. Sadece demir değil, gümüş, bakır, altın vs madenleri de aynı şekilde. Artık sertleşmiş yer kabuğu içinde ayrışma olmayacağına göre, asteroid çekirdeği çarptığı yerde kalmıştır.

Gök taşlarının Dünya'ya düşmesi günümüzde hala sürmektedir. Eskiden olduğu gibi, yani milyarlarca yıl önceki kadar, çok değil ama hala tek tük düşmektedir. Düşen göktaşları içinde saf demir, saf çelik olanlar da vardır. Belki de tarihçilerin sözünü ettiği demir devrinde insanların ilk işledikleri demir arazide buldukları demir özlü göktaşlarıdır.

Atmosfere giriş hızı yeterince küçük ise masa, karpuz, portakal ve ceviz büyüklüğündeki gök taşlarının parçalanmadan yeryüzüne ulaşma imkânı vardır. Daha henüz demirin kullanılmadığı o eski devirleri düşünelim. Bir bölgede ceviz büyüklüğünden, portakal büyüklüğüne kadar özü demir, görünüşü taş, uzaydan gelme göktaşları olduğunu düşünelim. Avlanma ile hayatını devam ettiren o günün insanları bu taşların diğer taşlardan daha ağır olduğunu fark etmeleri muhtemeldir. Çünkü bu taşlar avda daha etkili olacaktır. Günümüzde de mermi

olarak kurşun demire tercih edilmektedir. Çünkü hem daha kolay şekillendirilir, hem de momentum bakımından daha büyük enerji taşır. Çarptığı yerde aynı büyüklükteki demire göre daha büyük hasar yapar. İşte taş gibi görünen, demir içerikli göktaşlarını kullanan ilk avcı insanlar bunları toplamışlar av sırasında kullanmışlardır.

Bu işler devam ederken, yani demir veya daha ağır metal içerikli gök taşları av malzemesi olarak tercih edilirken, bazıları kazara ateşe düşmüş ise, insanlar bunların eriyerek şeklinin değiştiğini de fark edeceklerdir. Böylece demirden kapacak, hatta avda ve savunmada kullanmak üzere silah yapımı gelişecektir. Daha sonrasında, yeryüzünde taş şeklinde kolayca bulunamayan böylesi göktaşlarının yerine eriyip demir haline gelebilecek madenleri daha sonra keşfetmiş olmalılar. Aksi takdirde, ilk insanın yer altındaki demir filizi şeklinde olan bir madeni ne için ve nasıl kullanılacağını bilmeden keşfetmesi çok daha küçük bir ihtimal gibi görünüyor. Demirin madenlerden çıkartılması, gök taşı orijinli kullanımlardan sonra, demir ihtiyacının artmasıyla geliştirilmiş bir yöntem olabilir. Kim bilir, arkeolojik araştırmalar demirin ilk defa nerede ve nasıl kullanıldığının kanıtlarını ortaya koyarsa, belki de yer altından çıkarılmasından çok, demirin gökten indirilmesinin daha makul olduğu ortaya çıkacaktır. Belki de, Zâriyât suresinin 25 inci ayeti, gelecek çağlara baktığı gibi, arkeoloji bilimine de ışık tutmaktadır.

3.4. Mikroskopik Demirin Yeryüzünde Tanzimi, Dördüncü İndirme

Yukarıda sözü edilen üç farklı indirme tarzı dışında dördüncü bir indirilme olayı daha vardır ki, onu da ihmal etmeden demirin gökten indirilmesi olayları arasında saymamız gerekir. Bilindiği gibi kuru çöllerden rüzgâr ve fırtınaların kaldırdığı çöl tozları demir ve diğer mineraller bakımından zengindir. Çöl yüzeylerinden havaya karışan mikroskobik demir ve diğer minerallerin de eninde sonunda yere ineceği beklenen bir durumdur. Sakin havada toz yatıştır. Yatışmış olsun veya olmasın toz istenmez çünkü tozlu ortamda sık sık masamızı silmek, tozun durumuna göre iş yerimizi ve evimizi sık sık tozdan temizlemek lüzumu ortaya çıkar. Ayrıca senenin bazı vakitlerinde yağmurla birlikte çamur yağdığını da hatırlayalım. Çocuklarımız bundan da memnun olmaz aksine rahatsız olur çünkü yeni yıkadığımız arabamızın zamanından önce kirlenmesine sebep olur, tekrar yıkamak zorunda kalırız. Havadaki tozun, daha genel ifadesi ile

aerosol denen parçacıkların tek kaynağı çöl değildir. Bu olaya atmosfere girip daha yere ulaşmadan eriyip zerrelere havaya karışan göktaşları kaynaklı tozu (mikroskopik demiri) de ekleyebiliriz. Meteor kaynaklı tozu yeryüzünün her yerinde hatta kutuplarda bile bulmak mümkündür.

Yere insin veya inmesin, bazı kişilerde alerjiye sebep olan havaya karışmış demir içerikli toz zerrelere insanlara veya yeryüzündeki hayata ne faydası olabilir ki, Zâriyât suresinin 25 inci ayeti bu olaya işaret etsin diye düşünebilirsiniz. Aslında durum hiç de görüldüğü gibi değildir. Görevi suyu okyanuslardan alıp kıta içlerindeki muhtaçlara götürmek olan, bilimsel dilde adına su çevrimi (hydrological cycle) denen mekanizmanın⁵⁶ çalışması atmosfer içinde adına aerosol denen toz zerrelere bağlıdır. Toz olmayan yerlerde havadaki nem oranı yüzde yüzü geçse bile, su damlacıkları teşekkül etmez. Çok nemli olup, yağmur yağmasını beklediğimiz, ama bir türlü yağmayan, nemden çok rahatsız olduğumuz, hatta nefes alamaz duruma düştüğümüz günleri hatırlayın. Toz özellikle demir ve gümüş tozları nemli ortamda çekirdeklenme denen olayı başlatır. Hava içinde hareketli olan su buharı molekülleri toza çarpınca ona yapışır. Açıkta kalan tuzun nemlenmesinin sebebi budur. Arka arkaya çarpan su molekülleri toz üstünde toplanır o hale gelir ki, toz zerresi artık su damlacığı haline gelmiştir. Havadan ağır olduğunda da düşmeye başlar, nemli ortam içinde düşerken büyür. Yağmurda koşarsak daha çok ıslanırız. Damlalar yere ulaştığında onlara da yağmur deriz. Damlaların teşekkül ettiği ortamın sıcaklığı yağışın cinsini belirler. Hava çok soğuk ve damlalar buz tutuyorsa dolu yağar, yok eğer sadece kristalleşme oluyorsa kar, damlacık ve damlalar sıvı halde kalabiliyorlarsa yağmur olur.

Suyu okyanus veya denizlerden alıp kara içlerindeki muhtaçlara götürme ve dağıtma görevi yapan ve adına “su çevrimi” denen mekanizmanın görevi, detaylı düşünüldüğünde, sadece suyu muhtaçlara götürmek değildir. Bitkiler topraktaki mineralleri tüketirler. Topraktan eksilen minerallerin takviyesi lazımdır. Su çevrimi aynı zamanda eksilen minerallerin takviye işinde de çalışmaktadır. Elbette mekanizma insanı ve diğer muhtaçları bilmez. Demek ki, hayatı veren hayatın bu levazimatını da düşünmüş, su çevrimi mekanizmasına görevi veren de odur. Aslında her yağmur bir miktar mikroskopik demir ve mineral içerir, ama bu zaman zaman görünür hale gelir. Yeni yıkattığımız

⁵⁶ Zeki Eker, “Dünyada Hayatın İnşâ ve Korunması Açısından Su”, *Katre* 11 (2021), 67-96.

arabamızı kirleten çamur yağdı dediğimiz olay var ya, büyük sahradan rüzgâr ve fırtınaların kaldırdığı demir (bu yüzden rengi kırmızıya çalar) ve diğer minerallerce zengin tozun su çevrimi vasıtasıyla yeryüzünde ihtiyaç olan yerlere dağıtılmasıdır. Zâriyât suresinin 25 inci ayeti bir bakıma yağmurun yağabilmesine, mineral formdaki demir ve demir benzeri metal tozlarının yeryüzünde tekrar tekrar tanzim edilmesine işaret etmektedir ki, bu olayların insan, hayvan ve bitki hayatının yeryüzünde devamı için ne kadar önemli olduğu düşünüldüğünde demirin indirilmesindeki müthiş güç ve insanlar için faydalarını inkâr etmek mümkün olmaz.

4. Yorumların Beyan İlmi Açısından Değerlendirilmesi

Kur'an bir söz hazinesi olduğundan doğru olan yorumu da belâgat ilminin kuralları çerçevesinde yapılmalıdır. Belâgat ilmi, meânî, beyan ve bedî' bölümlerinden oluşur. Belâgatın “bir anlamı değişik yollarla ifade etmenin usûl ve kaidelerinden bahseden dalına” beyan denilir. Sözün farklı usullerle anlatım şekillerinden olan teşbih, mecaz, istiare ve kinaye beyan ilminin konularındandır.

Beyan ilminde mecaz, bir alakadan dolayı hakiki mânânın dışında kullanılan ve aslî/hakiki mânâsının kastedilmesine mâni olan bir delil (karîne-i mâni) bulunan sözdür.⁵⁷

Beyan ilminde kinaye, aslî mânâyı kastetme imkânının bulunmasıyla beraber, mânâsının lâzımı kastedilen lafızdır. Başka bir ifadeyle kinaye, hakiki mânâyı düşünmeye engel olacak bir karine bulunmamak şartıyla, bir sözü gerçek mânâsına da gelebilmek üzere, onun dışındaki bir mâna için kullanmaktır. “Falan kadın kuşluk vakti uyur” sözü, kadının hizmetçisi bulunduğu için rahat içinde olmasından kinayedir. Ancak bu sözle kadının gerçekten kuşluk vaktinde uyumasının kastedilmesine mâni bir karine yoktur. Mecazda ise “Evde bir arslan gördüm” ifadesinde olduğu gibi hakiki mananın anlaşılmasına engel olan bir karine bulunduğu için sözün aslî manası kastedilemez.⁵⁸

⁵⁷ Hikmet Akdemir, *Belâgat: Meânî – Beyân – Bedî'* (İstanbul: Nizamiye Akademi, Mayıs 2016), 208.

⁵⁸ Akdemir, *Belâgat*, 236-237.

Karine hem mecazda hem kinayede bulunmakla birlikte, mecazda bulunan karine sözün konulduğu mânada kullanılmasını engelleyici (mâni) niteliktedir. Kinayedeki karine ise hakiki mânanın anlaşılmasına mâni değildir.⁵⁹

Kinaye hakiki anlamı ortadan kaldırmaz. Söz gelimi “Falanın kılıcının kını uzundur” sözü teville gerek kalmadan o kişinin hem kılıcının kınının hem de boyunun uzun olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla her kinayede bir miktar hakikat vardır. Fakat mecazda hakiki anlam yoktur. Kinaye ile hakikati kastetmek mümkün olduğu halde, mecaz ile hakikati kastetmek mümkün olmaz.⁶⁰

“Enzelnâ” lafzını “indirdik” şeklinde anlamak bu ifadeyi hakikat anlamında anlamak demektir. Buna göre âyetten demirin gökten indirilmiş olduğunu anlamak lafzı hakikat anlamında anlamak demektir. Bazı müfessirlerin “Hz. Âdem’in örs, kerpeten ve çekiç gibi demirden yapılan bazı aletlerle birlikte indiği” şeklindeki anlayışı da lafzın hakikat anlamına uygundur. Ancak söz konusu rivayet olmasaydı âyetten böyle özel bir mana anlaşılamazdı. Zira âyetin anlamı geneldir, ancak tahsis ve beyan yoluyla böyle bir anlama işaret edebilir. Rivayet de âyetin genelini tahsis etmeyi gerektirecek kadar kuvvetli değildir. Bu sebeple âyeti hakikat anlamında ele almak gerekirse genel anlamıyla ele alınmalıdır. Ancak âyet, siyak-sibakı, aynı kalıpla gelen diğer âyetler ve yerden çıkarılma gerçeğiyle birlikte ele alındığında “enzelnâ” lafzının mecaz anlamında kullanıldığı söylenebilir. Fakat burada lafzın konulduğu manada, yani hakikat anlamında anlaşılmasına kesin bir engel bulunmadığı için lafzı kinaye anlamında da ele alabiliriz. Bu durumda “enzelnâ” ifadesi, “nimet olarak verdik” anlamına gelmekle birlikte, bu mâna “indirdik” anlamının anlaşılmasına bir engel teşkil etmez. Yani demir nimet olarak verilmiş olmakla birlikte gökten de indirilmiş olabilir. Dolayısıyla günümüzde astrofizik açısından demirle ilgili gerçekliklere âyette doğrudan veya dolaylı olarak işaret edildiğini kabul etmekte hiçbir mahzur yoktur.

“Enzelnâ” ifadesi mecaz anlamında ele alındığı zaman, demirin yerden çıkarılma gerçeği onun “(gökten) indirdik” anlamı için bir engel (mâni) teşkil etmekte, âyetin devamındaki “فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ = *Onda kuvvet ve şiddet vardır*” kaydının demirdeki faydaya dikkat çekilmesi bu ifadenin nimet vermekle olan

⁵⁹ Akdemir, *Belâgat*, 209.

⁶⁰ İsmetullah Sami, *İslâm Hukuk Usûlünde Mecaz* (İstanbul: İFAV Yayınları, Haziran 2018), 159.

“alaka”sını teşkil etmektedir. ez-Zümer suresindeki “وَأَنْزَلْ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ” = *Sizin için hayvanlardan (erkek ve dişi olarak) sekiz eş indirdi (nimet olarak yarattı)*⁶¹ ve el-A’râf suresindeki “فَذَلَّلْنَاهَا عَلَىٰكُمْ لِإِيسَاءٍ” = *Sizin üzerine elbise indirdik* ifadelerinin “nimet olarak verdik” anlamına gelmesi, “وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ” ifadesine de “ve demiri nimet olarak verdik” anlamının verilmesini desteklemektedir.

Gerçek şu ki Kur’an’daki bazı “inzal = indirme” ifadeleri gökten indirilme anlamında değil “lütuf, ihsan, ikram, nimet verme” anlamındadır, ez-Zümer 39/6’da olduğu gibi. Bazı “inzal”lerin “gökten inme” anlamında olduğu kesindir. Bunlardaki kesinlik, inzalin “مِنَ السَّمَاءِ” = *semadan* olduğunun kayıt altına alınmış olmasındandır. Yağmurun gökten inmesi⁶² ve Havarilerin talebi üzerine Hz. İsa’nın gökten sofraya indirmesiyle⁶³ ilgili ayetler böyledir. Çoğunlukla böyle bir kayıtlı gelmeyen “inzal” kavramları “ikram” anlamında gelir. Bunun yanı sıra “أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ” = *Sana kitabı indirdi*⁶⁴ ayetinde olduğu gibi Kur’an’ın, Tevrat’ın, İncil’in indirildiğini bildiren âyetler de “indirme” Allah katından olur. Kısacası Kur’an’da geçen “inzal” fiillerinin hangi anlama geldiğini öğrenmek için âyetin siyak-sibakına, herhangi bir kayıtlı kayıtlarıp kayıtlanmadığına ve indirilen şeyin mahiyetine bakmak gerekir. Her “inzal” ifadesi “indirme” anlamına gelmemektedir.

Âyetin nazil olduğu dönemde demirin yerden çıkarıldığı bilindiği için bu durum “enzelnâ” ifadesinin hakikat anlamında ele alınması için bir engel olarak düşünülmüştür. Ancak günümüzde bilimsel olarak demirin dünyaya gökten geldiği bilinince bu durumu bir mâni gibi görmek mümkün olmaz. Ayrıca “demirin nimet olarak verilmesi”, gökten indirildiği anlamının kastedilmesine engel teşkil etmez. Burada aslî mananın, yani indirme anlamının kastedilme imkânı da vardır. Ama asıl kastedilen mana bunun lâzımı olan demirin nimet olarak verilmesidir. Demir var olmalı ki insanlar için nimet olsun. Bu durumda “enzelnâ’nın anlamı mecaz olarak değil, kinaye olarak kabul edilmiş olur.

⁶¹ ez-Zümer 39/6.

⁶² el-Bakara 2/22, 164; el-En’âm 6/99; Yunus 10/24; er-Ra’d 13/17; İbrâhîm 14/32; el-Hicr 15/22; en-Nahl 16/10, 65; el-Kehf 18/45; Tâhâ 20/53; el-Hacc 22/5, 63; el-Mü’minûn 23/18; el-Furkân 25/48; en-Neml 27/60; Lokmân 31/10; el-Fâtır 35/27; ez-Zümer 39/21; Fussilet 41/39; el-Câsiye 45/5; en-Nebe’ 78-14.

⁶³ el-Mâide 5/114.

⁶⁴ Âl-i İmrân 3/7.

Sonuç

Hadîd suresinin 25. âyetinde geçen “وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ” ifadesi literal anlamda “*demiri biz indirdik*” şeklinde tercüme edilmektedir. Meallerde genellikle bu tercüme şekli tercih edilmiştir. Tefsirlerde bu ifade genellikle mecazî anlamda ele alınmış ve “sizin için demiri faydalanacağınız bir nimet olarak yarattık” şeklinde yorumlanmıştır. Bediüzzaman Said Nursi de bu görüşü benimsemiştir.

Geçmiş müfessirlerden “inzal”i hakikat anlamında ele alanlar, demirin yerden çıkarıldığını bildiklerinden, İbn Abbâs’tan rivayet edildiği gibi Hz. Âdem’in Cennet’ten inerken örs, kerpeten, çekiç gibi demirden yapılmış bazı aletlerle birlikte inmesinin kastedildiği üzerinde durmuşlardır. Günümüzde bu ifadeyi hakikat anlamında ele alanlar ise “inzal”i astrofizik biliminin ortaya koyduğu gibi dünyaya düşen büyük göktaşlarıyla birlikte Dünya’ya demirin gelmesi veya rüzgârın çöl tozlarıyla gökyüzüne çıkardığı demirin yağmurla yeryüzüne indirilmesi şeklinde yorumlamışlardır. Kanaatimizce âyette geçen “inzal” kavramı aslî mâna olarak bu üç görüşten hiçbirine hamledilemez. Öncelikle âyetin genel anlamını çok zayıf olan bir rivayetle tahsis etmek mümkün olmadığından “inzal”i demirden mamul birkaç alete tahsis etmek de mümkün olmaz. Nüzul döneminde göktaşlarıyla veya yağmurla demirin yere indiği bilinmediğinden âyetin anlamını bu anlama da hasredilemez. Bu durumda geriye kullanılan ve kastedilen anlam olarak tek bir anlam kalmaktadır. O da mecazî anlam olan “demirin insanlara nimet olarak verilmesi”dir. Müfessirler ve araştırmacılar çoğunlukla “inzal”in bu anlama geldiğini ifade etmişlerdir ki, biz de âyetin kastedilen ve kullanılan anlamının bu olduğu kanaatindeyiz. Bununla birlikte “inzal” kavramı mecaz olarak değil de kinaye olarak ele alındığında bu ifadenin hakikat anlamına da işaret etme ihtimali vardır. Zira her kinayede bir miktar hakikat vardır. Fakat mecazda hakiki anlam yoktur. Kinaye ile hakikati kastetmek mümkün olduğu halde, mecaz ile hakikati kastetmek mümkün olmaz.

Sonuç olarak biz “inzal” kavramının kinaye anlamında kabul edilmesinin uygun olacağı kanaatindeyiz. Zira “nimet olarak verme” anlamında “inzal”i reddetme anlamı yoktur. Hatta onu destekleyici bir anlam olduğundan bazı meal yazarları “enzelnâ” ifadesini “nimet olarak indirdik” şeklinde tercüme etmişlerdir. Dolayısıyla âyette geçen “inzal” ifadesinin, kinaye kapsamında olmak şartıyla, demirin gökten indirilmesine de işaret ettiği söylenebilir. Ancak bu anlamı âyetin kastedilen anlamı bu imiş gibi öne çıkarmak doğru olmaz.

Teşekkür

Din bilimi konusundaki literatürün toplanmasında yardımcı olan, özellikle mecaz ve kinaye örnekleri ile ilgili tartışmalara katılan, yorumlara destek veren Prof. Dr. Ali Bakkal, Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Dilek ve Dr. Yasin Medineli'ye en içten duygularıyla teşekkür ederim.

Kaynakça

- Cevherî, Tantâvî. *el-Cevâhir fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Clayton, D. Donald. *Principles of Stellar Evolution and Nucleosynthesis*. USA: McGraw-Hill Book Company, 1968.
- Duran, Muhammet Ali. “Hadîd Sûresi: İsmi ve Sûredeki “Demirin İnzâli” Kavramı”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/26 (2012), 179-200.
- Eker, Zeki. “Dünyada Hayatın İnşâ ve Korunması Açısından Su”. *Katre* 11 (2021), 67-96.
- Ferrâ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh b. Manzûr el-. *Ma'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî vd.. Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.
- Gezer, Süleyman. “Enzelnâ el-Hadîd (el-Hadîd 57/25) İfadesinin Tercüme ve Yorumları Üzerine Bazı Değerlendirmeler” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2, sy. 10 (2006): 97-110.
- Işık, Emin. “Hadîd Sûresi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/13-14. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- İbn Abbas, Abdullah. *Tenvîru'l-mikbâs min Tefsîr-i İbn 'Abbâs*. cem. Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî. Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Karaman, Hayreddin vd.. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Karaman, Hayrettin, Ali Özek, İbrahim Kâfi Dönmez, Mustafa Çağrıçı, Sadrettin Gümüş ve Ali Turgut. *Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Teo Koupelis. *Evreni Anlama Serüveni*. Çev. Tolga Güver. İstanbul: Nobel Yayınları, 2017.
- Karaman, Hayrettin, Ali Özek, İbrahim Kâfi Dönmez, Mustafa Çağrıçı, Sadrettin Gümüş ve Ali Turgut. *Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- kuranmeali.com. Erişim 12 Mayıs 2022.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Ahmed Ferid. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Nursi, Bediüzzaman Said. *Lem'alar*, İstanbul: Söz Neşriyat, 2012.

- Sami, İsmetullah. *İslâm Hukuk Usûlünde Mecaz*. İstanbul: İFAV Yayınları, Haziran 2018.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib et-. *Câmi'ü'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Taylor, F.W. *Planetary Atmospheres*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Yazır, M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Cârullah. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1418/1998.
- Zekiyyüddin Şa'bân. *İslâm Hukuk İlminin Esasları*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: TDV Yayınları, 1990.